

TERMINOLOGICKÉ UCHOPENÍ QUEER LITERATURY V KONTEXTU ČESKÉ LITERÁRNÍ VĚDY

Jaroslav Sommer

Ústav slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity

Abstrakt: Autor příspěvku se zabývá terminologií související s literární tvorbou zachycující menšinovou sexuální orientaci. V textu jsou charakterizovány proměny vědeckých koncepcí rozvíjených především ve druhé polovině 20. století a na počátku 21. století. Zvláštní pozornost je věnována „ženskému psaní“ Jana Matonohy, jehož teoretická východiska jsou pro další rozvoj a směřování bádání v oblasti queer velmi inspirativní.

Klíčová slova: literární terminologie, queer literatura, homosexualita, gender, Jan Matonoha

Abstract: The author of the article focuses on terminology related to literary production depicting a minority sexual orientation. The article characterizes the changes in scientific concepts developed mainly in the second half of the 20th century and at the beginning of the 21st century. Special attention is paid to Jan Matonoha's "feminine writing" whose theoretical assumptions seem to be very inspiring for a further development and direction of queer research.

Keywords: literary terminology, queer literature, homosexuality, gender, Jan Matonoha

OD HOMOSEXUALITY PŘES „STUDIES“ A LGBT PO QUEER

Odborný zájem o homosexualitu v současném pojetí má svůj počátek v 19. století. Na lékaře a psychiatry navázali mnozí další, což mělo za následek velké posuny v pojetí homosexuality i sexuality obecně. Právě akcentace sexuality ve druhé polovině 20. století nejen ve vztahu k umění, ale především sexuality jednotlivce ke společnosti a naopak, vedla k dalekosáhlým změnám, jež se logicky odrazily i v užívaných termínech.

„Homosexuál“ a „bisexuál“ a slova od nich odvozená se postupně v diskuzi o umění a kultuře ukázala jako limitující a často nepřesná a pro některé

i přespříliš provázaná s obdobím politicko-společenského útlaku. Začala se tedy upřednostňovat nová označení šířící se z angličtiny. Například v *Lexikonu teorie literatury a kultury* se hned v několika heslech lze dočíst o posunech ve významech termínů postupně vedoucích ke „queer“. Heslo „gay and lesbian studies“ nabízí pohled do historie i současných trendů zkoumání kultury, přičemž hlavní pozornost je věnována střídání rozmanitých přístupů k literatuře, které gay a lesbická studia přinesla. Od počátečního „archeologického pátrání po neznámých homosexuálně orientovaných spisovatelích/spisovatelkách“ (Holý – Trávníček 2006, 260) přes větší ořes v pojetí sexuality zosobněný Michele Foucaultem a průniky se směry bádání inspirujícími se v rámci feministické literární teorie a s dalšími „studies“ (gender studies, men’s studies, queer studies, cultural studies). Ustanovením queer studií (navazujícím na první použití termínu „queer“ v současném významu v roce 1991) byla pod jedním směrem zastřešena gay and lesbická studia a též všechny další aspekty ne-heterosexuální praxe neomezující se výhradně na sexualitu (Holý – Trávníček 2006, 260–262).

Pojetí gay and lesbian studies bylo tedy kritizováno za nepřipustně zúžený pohled na sexuální menšiny. Stejně tak se ukázalo, že k písmenům LGBT, představujícím o něco širší platformu, lze sice přidávat písmena další, ovšem takové počínání může probíhat jedině na úkor srozumitelnosti, a i přesto stále existuje riziko, že se někdo cítí omezován (například některé popularizační a příslušníky LGBT komunity podporující uskupení přinášejí i následující možnost zkratky vymezující sexuální menšiny: LBTTTQQIAA (OK2BME 2018), která však stále některé identity opomíjí). Ustavování dalších a dalších identit je z hlediska terminologie neméně zajímavé, jelikož se v tomto případě často narušují hranice mezi genderem, sexuální orientací, biologickým rodem, ale například i názorem na práva sexuálních menšin.¹

V textu přínaležejícímu k heslu „gender studies“ je zmíněn těsný vztah s women’s studies a gay and lesbian studies (Holý – Trávníček 2006, 264–265). Z textů u těchto hesel vyplývá, že osobnosti, jejichž teorie ovlivnily jednotlivé směry, jsou stále tytéž – kromě Michela Foucaulta je pozornost zaměřena na americkou filozofku a teoretičku Judith Butler(ovou). V heslu jí věnovaném jsou zmíněny především studie Butler(ové) z počátku devadesátých let 20. století *Gender Trouble* a *Bodies That Matter*, v nichž autorka zpochybňuje kategorie biologického a kulturního rodu. Zároveň se do popředí dostává termín „performativita“, který dle Butler(ové) charakterizuje existenci mužského a ženského „bytí“ jako nekonečnou sérii performačních aktů a stylizací, jelikož

¹ Tamtéž, viz definice slova Ally, pod níž se sice rozumí osoba s heterosexuální orientací, avšak i přesto je v tomto případě zahrnuta mezi členy LGBT komunity: An Ally is a person who considers themselves a friend to the LGBTQ+ community (OK2BME 2018).

i identita a biologický rod jsou kategorie produkované a naturalizované v kulturních diskurzích (Holý – Trávníček 2006, 94). Autorka tímto přeměrovává pozornost od gay and lesbian studies (i men's studies a women's studies) k mnohem širší a obecněji chápaných směrů queer studies a, a to především, gender studies.

Od počátku 90. let se tak čím dál častěji upřednostňuje slovo „queer“ jako označení pro nejméně omezující a nejméně diskriminující možnost při charakterizaci všeho souvisejícího s menšinovou sexuální orientací. Vzhledem k tomu, že toto slovo mělo původně pejorativní nádech, stále s ním někteří nakládají opatrně. I přesto se queer studia, queer teorie, queer kultura i další slovní spojení začala hojně využívat a jejich obliba prozatím nepolevuje.

Patrná je neustávající snaha hledat nové cesty, upřesňovat a zobecňovat předmět i závěry bádání, stejně jako důraz na výzkum teorie především ve spojitosti s biologickým a sociálním rodem a jejich esenciální či konstruktivistickou, případně neměnnou či fluidní podstatou. Již poptávka po netradičních námětech a tématech, zpochybňování zažitých přístupů k literatuře a potřeba to vše uchopit i v teoretické rovině přinesla některé pozoruhodné výsledky a zároveň také přispívá k udržování trvajících zájmu o tuto problematiku.

Specifika queer literatury tkví v jejím provázání se společenským vývojem, ale i s psychikou postav. V textech se odráží posuny ve vnímání genderu a sexuální orientace ve společnosti, narušuje se logocentrické vnímání světa.

OD FEMINISMU PŘES GENDER K „ŽENSKÉMU PSANÍ“

Zkoumání literatury z hlediska sexuálních menšin bývá často dáváno do souvislosti se vznikem, rozvojem a důsledky feministického hnutí. Problematika, jíž se feminismus zabývá, má samozřejmě mnohem širší záběr, než pouze kritiku uměleckých děl. Teorie feminismu i samotné hnutí jsou tak výrazně propojeny s realitou, se společenskou praxí a se snahou o změnu některých myšlenkových kategorií a organizace společenského života.

Autoři *Slovníku epoch, směrů, skupin a manifestů* z roku 1993 Jiří Pavelka a Ivo Pospíšil o feminismu ve vztahu k literatuře uvádějí, že „označuje tendence vyjadřující myšlenky feministického hnutí v literatuře, jednak literární kritiku zaměřenou na studium děl spisovatelek a na obnažování tzv. autentické (= pravé) ženskosti v literatuře“ (Pavelka – Pospíšil 1993, 56). Poukázáno je tak na dva nejvýraznější směry, jimiž se při studiu literatury z hlediska feminismu lze ubírat. Nejen, že je možné sledovat, jak je feminismus tematizován, ale širší kontext je zahrnut ve snaze o hledání projevů genderu v literární (a nejen literární) tvorbě.

Novější publikace slovníkového charakteru, jakou je například *Lexikon teorie literatury a kultury* z roku 2006, přinášejí podrobněji rozpracované heslo a navazují na feminismus dalšími hesly právě směrem k genderovým studiím a gay a lesbickým studiím. Co se feminismu týče, *Lexikon* připomíná, že lesbicky orientovanou literární produkci feministicky orientovaná díla opomíjela až do konce 70. let. 20. století (Holý – Trávníček 2006, 218).

Ve *Slovníku novější literární teorie* je patrná snaha sjednotit všechny výše zmíněné směry a koncepce do několika obecnějších hesel. V tomto případě se jedná o „feminismus“, „genderová studia“, „gender“ a „sexualitu“ (Müller – Šidák 2012).

Heslo „feminismus“ obsahuje zmínku o tom, že genderová studia se postupně vyčlenila z feminismu a že oba směry částečně splývají a jejich polarita není příliš ostrá (Müller – Šidák 2012, 580). Důležitá, vzhledem ke vztahu nejen k postkoloniálním studiím, je pod heslem „genderová studia“ zmínka o akcentaci frangmentárnosti, hybridizace a intersekcionality (tj. komplexní protínání s faktory třídy, etnicity, sexuality) genderových identit.

Na výše upomenutou Judith Butler(ovou) se soustředí text u hesla „gender“, v jehož rámci je její teorii a kritice této teorie věnována velká pozornost (Müller – Šidák 2012, 168–169). Stejnou teoretičkou se zabývá i ta část zpracovaného hesla „sexualita“, která přímo odkazuje (a to téměř shodnými slovy jako v případě hesla „genderová studia“ a „gender“) na koncepty GLBTI (Müller – Šidák 2012, 463). Kromě již zmíněných jsou v textu jmenovány některé další literární vědkyně zabývající se především feministickým pohledem na literaturu a problematiku genderu (podrobněji se text věnuje Rosi Braidotti(ové) (Müller – Šidák 2012, 169–170).

Na psychoanalýzu upomíná Josef Fulka v knize *Za (de)konstruktivismem. Kritické koncepty (post)poststrukturalní literární a kulturní teorie*, v níž pod heslem „Imaginárno, symbolično, reálno“ zmiňuje, že na teorii Jacquese Lacana navazují některé badatelky v oblasti gender studies, které vítají jeho odmítnutí biologického základu pojetí sexuality a pohlavní diferenciaci. Jiné jej naopak kritizují za přílišný falocentrismus a v reakci na Lacana rozvíjejí postfeministický přístup i gender studies zase z jiného směru (Matonoha 2017, 158).

Cestu k gender studies a následně k pohledu na umění optikou LGBT přes feminismus potvrzuje i Jan Matonoha, jenž v textu k heslu „Feminismus“ vyděluje značné množství směrů rozvíjených v rámci feminismu: marxistický a postmarxistický, psychoanalytický, postmoderní, poststrukturalistický a dekonstruktivní, deleuzovský a posthumanistický aj. Autor vzápětí upozorňuje²,

² Podobně to Jan Matonoha formuloval už ve *Slovníku novější literární teorie* z roku 2012.

že přístupy různých směrů feminismu a gender studies splývají, přesto však lze gender studies vůči feminismu vymezit, neboť zahrnují všechna pohlaví (např. tedy i mens studies) a na rozdíl od feminismu představují akademickou disciplínu (Matonoha 2017, 207).

Na jiném místě, pod heslem „Gender“, Jan Matonoha dále upřesňuje současnou roli bádání v oblasti queer: K ošetření dilemat mezi pojmáním genderové identity coby zcela kulturně a diskurzivně konstruovaným jevem na jedné straně a neredukovatelnými parametry tělesnosti a sexuální diference na straně druhé využívá Rosi Braidotti deleuzovsky inspirovaný pojem nomádské subjektivity. Pokouší se tak myslet gender jako nomádský projekt, tedy jako rizomatický konglomerát synchronních, vzájemně i kontradiktorických dílčích identit... Queer a GLBTI (gay, lesbian, bisexual, transgender, transsexual, intersexual³) teorie, o něž se Braidotti také zčásti opírá, zásadním způsobem problematizují heteronormativní koncept pouze dvou pohlaví, poukazující na hegemonní kulturní a diskurzivní praktiky (které se promítají i do konkrétních lékařských zásahů), jež tuto kulturně hluboce uloženou, nicméně čistě arbitrární představu dvou pohlaví udržují. Tyto přístupy tak celkově dekonstruují koncept identity jako čehosi stabilního a sjednoceného. Oblast queer studií využila Foucaultova poznatku, jak byla „homosexualita“ (do té doby zbavená významnějšího sociálního patologizování) „vynalezena“ ve své nenoremnosti s nástupem moderního vědění, disciplín atp. v průběhu 19. století ..., což ukazuje také samu utvářenost pojetí genderu a identity obecně (Matonoha 2017, 213).

Ještě další oblast si zaslouží podrobnější vhléd, neboť v okamžiku, kdy autor přímo nezobrazuje sexuální menšiny a nepopisuje jejich sexuální chování, je přesto možné sledovat jejich projevy. Podobně je totiž v kontextu feminismu zkoumáno tzv. ženské psaní, u něhož je třeba se zastavit.

Pojem ženské psaní se nejprve rozvíjí zásluhou Héléne Cixous a Luce Irigaray. Vymezuje se především vůči logocentrismu (dekonstrukce Jacquesa Derridy) a falocentrismu (Luce Irigaray vycházející především z psychoanalytika Jacquesa Lacana). Podle Héléne Cixous se ženské psaní definuje ženským smíchem, sexualitou a tělesností v jejich neuchopitelnosti, mnohoznačností a rozporností, jimiž ohrožují maskulinní řád a jichž se obávají muži socializovaní v područí oidipálního kastrálního komplexu vedoucího k jednoznačně uspořádaným sociálním a kulturním hranicím a kategoriím, které jsou většinou jednoduše binární (Matonoha 2017, 222–223). Luce Irigaray vyzdvihuje jemná, parodická přeznačení, jimiž se ženské psaní nenápadně, ale o to subverzivněji vřazuje do trhlin falocentrického jazyka (Matonoha 2017, 223). Jan Matonoha

³ Oproti autorovu o pět let staršímu výčtu přibýlo slovo „transsexual“.

dále zmiňuje tvrzení Toril Moi v práci *Sexual/Textual Politics*, která postavením Julie Kristevy proti Hélène Cixous a Luce Irigaray poukázala na potřebu vykročit z polaritů mužské či ženské genderové identity, neboť nejprve je potřeba vyrovnat se s diskurzivními rámci, v nichž je uchyceno naše sebechápání a jednání, jinak zde existuje riziko, že se polemika sama stane aktérem kritizovaného systému. Důležité tak je objevování dynamiky sémiotická prorážející scelený symbolický řád namísto promyšlení kategorií mužského či ženského (Matonoha 2017, 223–224). K tomu Jan Matonoha dodává myšlenky jím rozvinuté již dříve v knize *Psaní vně logocentrismu. Diskurz, gender, text* z roku 2009: Nemožnost vystoupit do nějakého myšleného vnějšku diskurzu a kultury, jež nás definuje, ... [způsobuje, že ženské psaní] je třeba myslet spíše ve znamení (derridovsky inspirované) aporetičnosti jako strategicky performované inscenace vlastního selhání, kolapsu rukopisu než jako nějaké pozitivně vymezitelné praxe. Právě inherentní nemožnost, sebevyvracející se povaha „ženského psaní“ (sic!), jemuž nezbývá než se resignifikačně vepisovat do mezer dominantních diskurzů, vede autora k tomu, aby o ženském psaní hovořil vždy jen v uvozovkách. V tomto smyslu je „ženské psaní“ coby psaní vně logocentrismu zároveň vždy již nevyhnutelně také psaním uvnitř logocentrismu (Matonoha 2017, 224–225).

„Ženské psaní“, jak je Matonoha chápe, je typické: nejen promlouvající negativitou psaní, logikou neustálého odkladu významu, diegetičností narace a svým palimpsestovým charakterem, noetickou skepsí a subverzí..., ale také ironickým inscenováním textového pragmatického rozporu, manifestací „tělesnosti“ psaní, materiality označujícího, výraznou reflexí situovanosti vlastního vypovídání a pobytu a v jistém ohledu i odlišnou textovou ekonomikou výdaje a návratnosti (Matonoha 2009, 150).

Co vše Matonoha považuje za „ženské psaní“, vyjmenovává ve zmíněné knize *Psaní vně logocentrismu*: Pojem „ženského psaní“ tak lze přiřadit jako jeden z případů dlouhé tradice určité estetiky paradoxnosti, negativity a transgresivnosti, které můžeme nalézt v nejrůznějších momentech dějin myšlení. Poukázat tak lze třeba na jevy, jako je uchopování Boha skrze negativní atributy v negativní poezii, Bůh myšlený jako Nic v barokní poezii a mystice, sternovské demaskování mimetické iluze, pojem romantické ironie, chápání víry jako individuálně zakoušené zkušenosti aporie u Kierkegaarda, pojem nicoty u Nietzscheho a Heideggera, rukopis „menštinové“ literatury (ať již v delezovském smyslu či ve smyslu minorit etnických, sociálních a genderových: židovští autoři, „šílení“ autoři, queer literatura – Hölderlin, Wilde, Beardsley, Breisky, Karásek ze Lvovic, Proust, Kafka, Weiner, Roussel, Artaud, Genet atp.) ovzduší radikální skepse středoevropské literatury (Schnitzler, Musil, Broch, Bernhard), autoři hnutí Vysoké hry, myšlenka prázdné transcendence ve fenomenologii,

existencialismu, význam negativity u Benjaminina (ztráta aury) a Adorna (negativní dialektika) a možná i představa transparentní, bezobsažné, prázdné estetické funkce (Mukařovský), důraz na pohyb tvaru na úkor děje a konceptu postavy ve výkonech *nového románu* (Bataille, Blanchot, Beckett, Robbe-Grillet, Sarrautová, Butor), literární estetika a noetika postmoderny, přičemž ve výčtu příbuzných jevů by se jistě mohlo dále pokračovat (Matonoha 2009, 148–149).

Ve světle Matonohova vymezení je tedy queer literatura sice závislá na tématu, avšak to nejzajímavější tkví v tom, jak je konstruován text, jak se queer projevuje v uměleckém díle, jak se do něj promítá a ovlivňuje jej. Matonohou zpracovaná teorie poskytuje dostatečný prostor pro identifikaci děl queer literatury a umožňuje postupovat od obecného vymezení queer literatury jako podmnožiny „ženského psaní“ ke konkrétním případům.

Koncept „ženského psaní“ pak naznačuje, jak je třeba vnímat konkrétní literární díla, abychom neredukovali definici queer literatury pouze na téma, a jak nalézt znaky pro queer literaturu typické a řadící ji do kontextu další literární produkce.

KRITIKA QUEER

Vývoj terminologie užívané ve vědě o literatuře v posledních desetiletích mapují i některé další české publikace. Martin C. Putna dovádí tuto linii náhledů na minoritní sexualitu ještě o krok „za queer“, když jako zatím poslední stupeň této řady uvádí „homocony“, tedy konzervativně smýšlející homosexuály, kteří poukazují na to, že kromě menšinové sexuální orientace jsou „normální“ a odsuzují tedy snahu těch, kteří se hlásí ke queer – systematicky porušujících všechny společenské zvyklosti; neustále „divadelně“ předvádějících před většinovou společností své sexuální zvyklosti; převádějících všechna ostatní témata na sex; vyhlášujících aliance se všemi možnými levicovými, revolučními a extrémistickými skupinami; odmítajících a zesměšňujících hodnoty tradiční kultury; prohlašujících se za permanentně pronásledované a vyžadujících ochranu (Putna 2011, 52). Tato potřeba zařadit se do již existujících a tradičních kategorií a v návaznosti na ni i pro literaturu vyplývající požadavky na nepřilíživé výrazné vybočování z ustálených kategorií a univerzálních vědeckých přístupů při zkoumání literatury je ve značném rozporu s výše uvedeným „ženským psaním“ Jana Matonohy.

V rukou „homoconů“ se však queer redukuje na homosexuální motiv, který se paradoxně projevuje právě a pouze při popisu projevů sexuality. Existuje tudíž téměř výhradně v situacích, kdy jsou homosexuální postavy a motivy „převáděny na sex“. Homosexuální téma se pak stává tím, co „homoconi“ sami

kritizují, a zároveň je „jen“ jedním z literárních motivů, jenž se v ničem zásadním neliší a nic zásadního nevyžaduje ani v rámci metodologie. Z této pozice by pak nejen kategorie queer literatury existovala pouze jako literatura erotická či pornografická bez nároku na jakékoliv specifikum v oblasti dalších vrstev textu, přičemž takové pojetí by bylo značně zužující.

Queer literatura je v Matonohově pojetí součástí mnohem širšího rámce, který jí poskytuje značnou oporu jak v oblasti teoretické, tak i metodologické. Podobně jako v předchozím případě je queer literatura spojena s queer motivy, jimiž se nejvýrazněji vymezuje v rámci „ženského psaní“, ovšem zároveň je to celý komplex dalších znaků charakterizovaných výše.

Literatura

- Holý, Jiří – Jiří Trávníček, eds. 2006. *Lexikon teorie literatury a kultury: koncepce, osobnosti, základní pojmy*. Brno: Host.
- Matonoha, Jan. 2009. *Psaní vně logocentrismu. Diskurz, gender, text*. Praha: Academia.
- Matonoha, Jan, ed. 2017. *Za (de)konstruktivismem. Kritické koncepty (post)poststrukturalní literární a kulturní teorie*. Praha: Academia.
- Müller, Richard – Pavel Šidák, eds. 2012. *Slovník novější literární teorie. Glosář pojmů*. Praha: Academia.
- OK2BME. 2018. “What Does LGBTQ+ Mean?” Accessed August 5, 2018. <http://ok2bme.ca/resources/kids-teens/what-does-lgbtq-mean/>.
- Pavelka, Jiří – Ivo Pospíšil. 1993. *Slovník epoch, směrů, skupin a manifestů*. Brno: Georgetown.
- Putna, Martin C. a kol. 2011. *Homosexualita v dějinách české kultury*. Praha: Academia.

Mgr. Jaroslav Sommer
Ústav slavistiky FF MU
A. Nováka 1
602 00 Brno
Česká republika
jaroslav.sommer@uhk.cz
a
Katedra ruského jazyka a literatury
PdF UHK
Rokitanského 62
500 03 Hradec Králové
Česká republika
jaroslav.sommer@uhk.cz